

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԷՆՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE FOR ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

1 (16)

ARMENOLOGICAL ISSUES

BULLETIN

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ - YSU PRESS
2019

Գեղամ Պետրոսյան, Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձան տում. հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 թ. փետրվալ 1918 թ. հունիս), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2018, 265 էջ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի եզրափակիչ փուլում հայ բունը իր մեջ ուժ գտավ կերակուր իր նորոգ պետությունը՝ Հայաստան առաջին Հանրապետությունը՝ որը նեոազայում հիմք դարձավ ժամանակ կրթությանը, ազատականությանը, ազատությանը, համարձակությանը, բն պատանակմանը, չէ որ անգամ մեկ հարությունակի ընթացքում Հայաստան առաջին Հանրապետության բազմաթիվանակ ու տարողունակ պատմությունը նշեց է սխառնոց ուստրադաժ սերունդների սկստուն ուշադրություն կենտրոնում և դեռևս կարիք ունի առանձին վիճահարույց խնդիրն ճշգրտումների և նոր մտտեցումների: Դրա անհրաժեշտությունը պայման վորված է նաև այն բանով, որ տարբեր արխիվներում և պահոցներում դեկան շրջանառության մեջ չընդգրկված փաստաթղթեր:

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի դեկան, պամական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանը հեղինակ է մի շարք ուշագրավ ու բարձրարժեք աշխատություններ՝ նվիրել Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքականությանը դիվանագիտության երևանահարցերին: Այժմ նա հրատարակել է մի ուգրավ ու արժևրավոր մեկագրություն, որն ընդգրկում է պատմական իրադարձությունների խորք և անուշառ բնությունը, որոնք հանգեցրին աստանի առաջին Հանրապետության ծնունդին:

Մենագրությունը բաղկացած է չորս ծավալուն գլուխներից: Հեղինակը սկսում է մեծ թանակությունը արխիվային նորահայտ վավերագրատպագիր սկզբնաղբուրներ փաստաթղթերի ժողովածուներ, ժամանակ կիցների հուշագրություններ, մասնովի հրատարակումներ, ինչպես հայերեն և օտարալեզու հարուստ գիտական գրականություն: Նա իր սխնդիր է դրել համապարփակ և նորովի ներկայացնել Հայաստանը ռազկան ու դիվանագիտական բանակցային գործընթացներում ներքաշել Հայաստանին անկախություն «շնորհելու» Օսմանյան կայսրության շժառիթներն ու դրանցից բխող հարցերը: Կարծում ենք, որ նման մտտեցմ հիմնախնդրի քննարկումն ու վերհանումը ոչ միայն արդարացված են, ունեն արդիական հնչեղություն:

Գ. Պետրոսյանին հաջողվել է համոզիչ փաստերով ցույց տալ, որ աստանում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության և հոկտեմբերյան ռոլյակիկան հեղաշրջման հետևանքով Կովկասը, մասնավորապես Անդր

Կասը, վերածվել էին ազգամիջյան հակամարտությունների խառնարանի, որտեղ հեղափոխության և համամարդկային իդեալների անվան տակ մղվում էր անգիջում ու թեժ ազգային պայքար: Ռուսաստանի կողմից լքված լինելու զգացումը միաժամանակ հարկադրում էր Անդրկովկասի ժողովուրդներին ինքնակազմակերպվել, ստեղծել սեփական պետականություն երկրամասում տիրող ճգնաժամն ու քառուր հաղթահարելու համար: Հայոց ազգային ժողովրդ և ազգային խորհուրդը ևս կոչված էին լուծում տալու հայության առջև ծառայած բազում մարտահրավերներին:

Հանգամանորեն վերլուծելով Անդրկովկասի ներքին և արտաքին քաղաքական բարդ ու խճողված իրադրությունը, որը առաջ էր եկել գլխավորապես ռուսաստանյան իրադարձությունների հետևանքով, հեղինակը հաստատեց փաստերով ցույց է տալիս, որ անդրկովկասյան երկր ժողովուրդների հայերի, վրացիների և ազերիների միջև, որոնց այդ ժամանակ անվանում էին կովկասյան թաթարներ, ծնունդ առած հակամարտությունների գլխավոր պատճառը ոչ թե ազգային, կրոնական կամ սոցիալական ներհակություններն էին, նրանց քաղաքական տարբեր կողմնորոշումները և հատկապես տարածքային խնդիրները: Նման մոտեցումը նպաստում է ճշմարտացի պատկերացում կազմելու կովկասյան իրողությունների վերաբերյալ և ամենակարևորը խուսափել ազգայնական բնույթի խոտորումներից, որոնց հատկապես տուրք են տալիս մերօրյա ազերի ուսումնասիրողները:

Գ. Պետրոսյանը իրավամբ նշում է, որ Անդրկովկասում ստեղծված անորոշ և անկայուն իրավիճակն սկսել էր խորանուս Օսմանյան կայսրության արտաքին ձեռնման ու գավթոդական քաղաքականության հետևանքով: Օգտվելով Արևմտյան Հայաստանից ռուսական բանակի դասալքումից և ռազմաճակատի քայքայումից օսմանյան բանակը, խախտելով էրզինջանի գինադադարը, սողոսկում էր դեպի Անդրկովկաս: Ընդ որում, նաև Վրաստանին առնչվող այդ վտանգը նրա համար մահվան ու կյանքի խնդիր չէր, քանզի Վրաստանը, ըստ Լևոն Շանթի՝ զերծ էր մնացել երիտթուրքերի «մուլեգնոտ գազանություններից» և համատարած ոչնչացման քաղաքակա-նությունից: Իսկ ովկասյան թաթարները ոչ միայն ցանկություն չունեին կովելու օսման ցիների դեմ, այլև անհամբեր ու անձկությամբ սպասում էին դավանակից ու ցեղակից թուրքական բանակի ժամանմանն Անդրկովկաս: Համոզիչ փաստերով ցույց է տրվում, որ թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի հիմնական ծանրությունն ընկել էր հայկական ուժերի վրա, և ըստ Լուսիայի օսմանյան կանոնավոր բանակի դեմ հայերը մնացել էին մեն-մենակ, հայրենի հողը պաշտպանելու համար ունենալով մի բնդարձակ ճակատ: Փաստորեն, թուրք-անդրկովկասյան հակամարտությունը վերածվել էր թուրք-հայկական պատերազմի:

Ճշմարտացիորեն ներկայացնելով Անդրկովկասում ծավալվող իրադրությունները և դրանցում հարձակողական ռևանշիզմի ոգով առաջնորդվող օսմանցիների դերակատարությունը՝ հեղինակը կատարում է նրբին դիտար

պաշտական նկրտումներին. Բաթումում ծանր պահանջներ է ներկայացրել Անդրկովկասին ընդհանրապես և Հայաստանին մասնավորապես: Ի դեպ, ընթերցողը կարող է տեղեկանալ Բաթումի բանակցությունների ընթացքին վերաբերվող մի շարք ուշա-գրավ ու գնահատելի նորույթների:

Անդրադառնալով Հայաստանի անկախությունը հռչակելու խնդրին՝ Գ. Պետրոսյանը նշում է, որ այն բանից հետո, երբ, ապահովելով գերմա-նական հովանավորությունը, վրացիները հայտարարեցին իրենց անկախության մասին, իսկ կովկասյան թաթարները Թուրքիայի անվերապահ աջակցությամբ հռչակեցին «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետության» անկախությունը. որը հենց այդ ժամանակ թուրքերն անվանեցին «Ադրբեջան», հայ առաջնորդներին այլևս ոչինչ չէր մնում, քան դիմել միննույն քայլին: 1918 թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարեց հայկական զավառների գերագույն և միակ իշխանություն. որով հիմք դրվեց հայոց ազգային անկախ պետականությանը:

Անկախության հռչակման կապակցությամբ հեղինակը կատարում է մի խիստ կարևոր դիտարկում, այն է՝ մինչև 1919 թ. առաջին ամիսները երևանում «նպատակահարմար չգտան պաշտոնապես Հայաստանը անկախ ճանաչել» (էջ 196-197): Պարզաբանելով դրա դրդապատճառները՝ նա նկատում է. «Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակագրի ձգձգումը պայմանավորված էր երկրում ստեղծված ներքին և արտաքին քաղաքական բարդ դրությամբ: Բանն այն է, որ հուսալքության ու անելանելիության զգացումով էր համակվել նաև հանրապետության ղեկավարությունը: Դեռ որոշված չէին Հայաստանի սահմանները» (էջ 197): Նա առաջադրում է այն գաղափարը, որ նախ Հայաստանի Հանրապետության ճակատագիրը շատ հաճախ կախված է եղել արտաքին գործոններից, իսկ այնուհետև, ինչն ամենակարևորն է, Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը կարևորագույն կոման են դարձել թուրքերի զիջումների հարցում:

Հարկ է նշել, որ Բաթումում 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքված հայ թուրքական պայմանագրով Թուրքիայի կողմից հայոց անկախ պետության ճանաչումը թուրք պատմաբանները և քաղաքական գործիչները մեկնաբանում են որպես հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական պետության բարեկամական վերաբերմունքի շեշտված ժեստ, թուրք-հայկական հաշտեցման ուղղությամբ կարևորագույն քայլ և այլն: Ավելին, խնդիրը ներկայացվում է այնպես, որ իբր հայոց պետականությունը ստեղծել է Թուրքիան: Անդրա-դառնալով Թուրքիայի կողմից հայոց անկախ պետության ճանաչման շարժառիթներին՝ Գ. Պետրոսյանը իրավացիորեն գտնում է, որ նախ «Սար-դարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսական ճակատամարտերը ազդել են Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքի վրա, և օսմանյան կառավարությունը հարկադրված էր տարածքային և սահմանային որոշ «զիջումներ» կատարել: Իսկ ամենակարևորը տվյալ պահին անկախ

կում՝ նշելով, որ իրենց ռազմատենչ ու նվաճողական քաղաքականությունն իրագործելիս իթթիհատականները որդեգրել էին դիվանագիտական բանակցությունները ռազմական հաջողություններով ամրապնդելու մարտավարությունը:

Գ. Պետրոսյանը հանգամանորեն, նոր սկզբնաղբյուրների հիման վրա յուսարանում է Անդրկովկասյան սելմի պատվիրակության բանակցությունները Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովում (1918 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին): Անդ որում, նա մանրամասն քննական վերլուծության է ենթարկում խորհրդաժողովի ընթացքում առաջին անգամ թուրքական պատվիրակության առաջ քաշած «Անկախ Կովկասի» գաղափարը: Համա կողմանիորեն բացահայտելով դրա ներքին դրդապատճառները, շարժաօրիթներն ու նպատակները՝ նա հանգում է այն ճշմարտացի եզրակացության, որ Թուրքիայի ակնհայտ նպատակն էր Անդրկովկասն անկախ հռչակելով այն վերջնականապես փաստացի և իրավականորեն կտրել Ռուսաստանից, գավթել այդ երկրամասը, այն ներառել իր ազդեցության ոլորտում և դրանով իսկ ապահովել թուրքական պետության անվտանգությունը Մտամբուլի կողմից «հավերժ թշնամի» հորջորջված Ռուսաստանից: Թուրքերը ձգտում էին Անդրկովկասն ընդմիջտ դուրս բերել Ռուսաստանի ազդեցության շրջանակներից, այն դարձնել բուֆեր ռուսական վտանգի դեմ, որպեսզի Թուրքիան երբևր իր հյուսիսային ախոյանի հետ չունենար ընդհանուր սահման: Անկասկած, այդ մտահղացման սյուս կարևոր դրդապատճառը Հայկական հարցից մեկընդմիջտ ձերբազատվել էր, որն էնվերբ բնութագրել էր որպես «Օսսանյան կայսրության գլխին կախված մղձավանջ» (էջ 223):

Ավելորդ չէ նշել, որ «Կովկասյան ընդհանուր տան» գաղափարը Անկարան վերստին առաջադրեց Խորհրդային Միության փլուզման ժամանակաշրջանում, երբ Թուրքիայի հանրապետության ղեկավարությունը մի պահ թվացել էր, թե Կովկասում ստեղծվել է մի հսկայական վակուում, որը լցնելու իրավունքը պատկանում էր Թուրքիային:

Հեղինակը լայն անդրադարձ է կատարում այն հարցին, թե ինչ ազդեցություն ունեցավ 1918 թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը Անդրկովկասի քաղաքական զարգացումների վրա: Համարելով այն աղետ հայ ժողովրդի համար՝ նա միաժամանակ նշում է, որ այն սկիզբ դարձավ Թուրքիայի՝ դեպի Արևելք ընդհանուր հարձակման համար: Այդ դաշնագրով, ինչպես նա նշում է, «Խորհրդային Ռուսաստանը, առանց Անդրկովկասի մասնակցության ու համաձայնության, Թուրքիային էր հանձնում ոչ միայն ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, այլև Անդրկովկասի գրեթե կեսը» (էջ 112):

Գ. Պետրոսյանը ամենայն մանրամասնությամբ քննության է ենթարկում Բաթումում Թուրքիայի և անկախ Անդրկովկասյան հանրապետության, իսկ այնուհետև երեք անկախ հանրապետությունների ստեղծումից հետո նրանց ներկայացուցիչների դիվանագիտական բանակցությունները, ցույց է տալիս, որ օսմանյան պատվիրակությունը, տուրք տալով իր սանձարձակ ծավալա-

հայկական պետության ստեղծումը բխում էր թուրքերի շահերից, ի վնաս հայ ժողովրդի... Հայաստանի ստեղծումով Թուրքիան ուզում էր ստացության տալ Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը» (էջ 222): Ջարգացնելով այս տեսակետը՝ նա գրում է, որ թուրքական գավթիչների ղեկ հայ ժողովրդի մղած հերոսամարտերը «պարտադրեցին Օսմանյան կայսրությանը համաձայնվել ճանաչելու հայկական պետության գոյությունը», որ «հայոց անկախ պետության ընդունումը և ճանաչումը ոչ թե Օսմանյան Թուրքիայի «գթասրտության» դրսևորումն էր հայերի նկատմամբ, այլ ընդամենը պայմանավորված էր նրա շահերից բխող բազմազան ու բազմա-բնույթ շարժառիթներով և հեռահար նպատակներով» (էջ 223-225):

Գ. Պետրոսյանի մենագրությունը թե՛ գիտական և թե՛ գործնական առումներով անկասկած ունի արդիական հնչեղություն, շարադրված է գիտական և տեսական պատշաճ մակարդակով: Թեև ման արտամարնական վերլուծության ենթարկելիս նա բնավ տուրք չի տալիս ազգային նեղմտության սինդրոմին՝ հավուր պատշաճի գնահատում է իր նախորդների կատարած աշխատանքը սույն թեմայի ուսումնասիրության ասպարեզուս: Ի դեպ, անդրադառնալով Հայաստանի առաջին Հանրապետության գործիչնե րի պետականակերտ և հայրենանվեր գործունեությանը, նա միաժամանակ չի խորշում ներկայացնել նրանց սխալներն ու վրիպումները:

Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը վերաբերող հարցերը Գ. Պետրոսյանը քննարկում է տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական գարգացումների, անհաշտ և սուր հակասությունների, ռազմաքաղաքական ու տնտեսական շահերի բախման պայմանների համատեքստում, ինչպես նաև միջազգային հարաբերությունների հարթության վրա: Անկասկած, սույն մենագրությունը պատմագիտական անվիճելի նորույթ պարունակող և հարցադրումների թարմությամբ ու համոզիչ փաստարկումներով աչքի ընկնող ուսումնասիրություն է: Կարծում ենք, որ այն արձանագրում է լուրջ առաջընթաց Հայաստանի առաջին Հանրապետության բարդ ու խճողված հարցերի, բայց և հմայիչ ու հիշարժան պատմության պարզաբանման ասպարեզուս: Համոզված ենք, որ հեղինակի երկար տարիների անխույզ ու տրնաջան աշխատանքի արգասիքը հանդիսացող այս մենագրությունը իր արժանի տեղը կգրավի հայրենական պատմագիտության մեջ:

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒԴՅԱՆ

Ներկայացվել է 26.01.2019
Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019